

УДК 343.1

В. Вапнярчук, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Суб'єктивна сторона кримінально-процесуального доказування

Як і будь-який вольовий акт поведінки людини, доказування поєднує в собі зовнішні (об'єктивні) і внутрішні (суб'єктивні) властивості. Зовнішня сторона утворює її об'єктивну сторону, а внутрішня — суб'єктивну. В юридичній літературі ідея розгляду в межах структури окремих правових категорій таких його складових, як об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона і суб'єкт — не нова. Найбільшого поширення такий підхід набув у кримінальному праві. Однак і в інших галузях права вчені вважають за можливе використання його для розгляду окремих категорій¹. Не лише доцільним, а й необхідним, на наш погляд, є використання цього підходу при дослідженні змісту кримінально-процесуального доказування і перш за все це стосується саме його суб'єктивної сторони.

За своєю сутністю суб'єктивна сторона будь-якої правової категорії (чи то злочину, чи то доказування тощо) — це її внутрішня складова, це ті психічні процеси, які відбуваються у свідомості суб'єкта під час виконання ним об'єктивної сторони того чи іншого виду діяльності. Усякий різновид людської діяльності, будь-який вчинок являє собою свідомо-вольовий акт дії чи бездіяльності. Їх зміст і спрямованість завжди визначаються внутрішніми потребами суб'єкта, особливостями його особистості. Внутрішнє ставлення до світу, тих чи інших подій, суспільства та до його членів завжди виявляється у зовнішньому діянні людини і є визначальним для пізнання тих чи інших явищ, обґрунтування певного рішення.

У кримінально-процесуальному доказуванні також необхідно виділяти його суб'єктивну сторону, яку, на нашу думку, утворюють психічні процеси (які в пізнавальних цілях можна розділити на інтелекту-

¹ Зокрема, він використовувався В. С. Смородинським та Л. М. Шипіловим для розгляду категорії влади (див.: Смородинський В. С. Судова влада в Україні (загальнотеоретичні проблеми) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / В. С. Смородинський. — Х., 2001. — С. 34–48; Шипілов Л. М. Народовладдя як основа демократичної держави / Л. М. Шипілов. — Х. : ФІНН, 2009. — С. 71).

альні та вольові), що відбуваються у свідомості суб'єкта доказування, і які у своїй сукупності виражають його особистісне ставлення до доказової діяльності та її можливих чи реальних наслідків. Очевидно, що законодавчо описати всю сукупність процесів, які відбуваються у свідомо-вольовій сфері суб'єкта доказування, неможливо. Тому, на наш погляд, наука повинна вибрати (а в майбутньому можливо й регламентувати їх у законі) окремі, найбільш значущі, типові процеси, які домінують у свідомості суб'єкта доказування та визначають його ставлення до кримінально-процесуального доказування. До числа таких ознак суб'єктивної сторони доказування пропонуємо віднести інтерес (мотив), мету та правову позицію (основну ознаку).

Роль інтересу (мотиву). Пізнання психічних процесів, що відбуваються у свідомості особи, яка здійснює доказування, необхідно починати із з'ясування психологічного механізму його здійснення, чільне місце в якому належить потребам цієї особи. Кожна людина як істота біосоціальна володіє певними потребами. Природне і навколишнє середовище, а також особливості самих людей надають їм нерівні можливості для задоволення цих потреб. Саме протиріччя між потребами та можливостями є джерелом людської активності. Усвідомлене прагнення людини до задоволення тієї чи іншої потреби по суті є мотивом її поведінки. Що ж стосується кримінально-процесуального доказування, то, на наш погляд, під мотивом (або спонукальною причиною) його здійснення слід розуміти таку категорію, як «інтерес».

Інтерес є важливою ланкою психічної регуляції поведінки і виникає як результат усвідомлення суб'єктом доказування певних потреб, які він має і які в силу тих чи інших причин не задоволені. Саме це усвідомлення змушує суб'єкта доказування шукати можливості задоволення своїх потреб, спонукає його до дії. Інтерес суб'єкта доказування є першопричиною у процесі доказування, визначає весь його хід, зумовлює його стратегію, є основою всього процесуального доказування. Інтерес, таким чином, можна визначити як усвідомлене внутрішнє спонукання, обумовлене певними потребами, які викликають у особи рішучість діяти.

Мета доказування у кримінальній справі. Інтерес кримінально-процесуального доказування тісно пов'язаний із його метою. Разом з тим інтерес і ціль — поняття, які не збігаються, оскільки по-різному характеризують ставлення суб'єкта доказування до його здійснення. Якщо інтерес пояснює, чому суб'єкт доказування здійснює кримінально-процесуальне доказування, то ціль — до чого він прагне. Таким чином, мета доказування у кримінальній справі — це ідеальна (уявна)

модель майбутнього результату, досягнення якого прагне суб'єкт доказування, здійснюючи доказування.

Правова позиція. У наукових публікаціях термін «правова позиція» зустрічається досить часто, у першу чергу в контексті діяльності Конституційного Суду України¹. Дослідження сутності правової позиції в загальнотеоретичному контексті на монографічному рівні було здійснене В. Г. Степанковим². Однак, у кримінально-процесуальній науці, на відміну від практики провадження у кримінальних справах, він, на жаль, не отримав належної розробки та застосування, хоча відображає сутність положення, яке безпосередньо впливає на судові переконання, а отже, й на рішення суду.

Більше того, навіть у словниках та енциклопедіях юридичного профілю тлумачення цього терміна відсутнє. У тлумачних словниках пропонується розуміння поняття «позиція» як: 1) положення, розташування, становище, роль, місце кого-небудь у суспільному житті, науці і т. ін. (наприклад, складна позиція захисту; вигідна позиція прокурора. — *приклад В. В.*); 2) погляд на певне питання, точка зору, ставлення до чого-небудь, що визначає характер дій, поведінки (наприклад, адвокат відстояв свою позицію, прокурор виступив з позиції сили, жорстка позиція сторони обвинувачення, законна, справедлива позиція суду. — *приклад В. В.*)³.

Не надає належної уваги правовій позиції суб'єкта доказування і український законодавець, хоча слід зауважити, що така категорія в кримінально-процесуальне законодавство вже введена. Так, відповід-

¹ Див., напр.: Кряжков В. А. Конституционная юстиция в Российской Федерации / В. А. Кряжков, Л. В. Лазарев. – М., 1998. – С. 246–247; Анишина В. Правовые позиции Конституционного Суда России / В. Анишина // Рос. юстиция. – 2000. – № 7. – С. 11; Витрук Н. В. Правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации: понятие, природа, юридическая сила и значение / Н. В. Витрук // Конституц. право: Восточноевроп. обозрение. – 1999. – № 3 (28). – С. 95; Романова О. В. К вопросу о понятии и правовой природе правовых позиций Конституционного Суда РФ / О. В. Романова // Государство и право. – 2001. – № 7. – С. 85 та ін.

² Степанков В. Г. Правовая позиция: общетеоретические и прикладные аспекты : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. Г. Степанков. – Н. Новгород, 2003. – 186 с. В контексті процесуального доказування та правозастосування (не тільки кримінального, а й цивільного, адміністративного, конституційного) правову позицію розглядав В. А. Новицький (див.: Новицький В. А. Теория российского процессуального доказывания и правоприменения : монография / В. А. Новицкий. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2002. – 584 с.).

³ Данилюк І. Г. Сучасний словник іншомовних слів для середньої і вищої школи / І. Г. Данилюк. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – С. 383; Яременко В. В. Новий словник української мови : в 3 т. / В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – К. : Аконті, 2008. – Т. 2. – 757 с.

но до ч. 3 ст. 299 КПК «суд вправі, якщо проти цього не заперечують учасники судового розгляду, визнати недоцільним дослідження доказів стосовно тих фактичних обставин справи та розміру цивільного позову, які ніким не оспорюються. При цьому суд з'ясовує, чи правильно розуміють підсудний та інші учасники судового розгляду зміст цих обставин, чи немає сумнівів у добровільності та істинності їх *позиції* (курсив наш. — В. В.), а також роз'яснює їм, що у такому випадку вони будуть позбавлені права оспорювати ці фактичні обставини справи та розмір цивільного позову у апеляційному порядку».

Як бачимо, термін «правова позиція» ввійшов у правовий обіг, але його офіційне тлумачення в законодавстві чи довідкових виданнях відсутнє. Враховуючи наведене вище розуміння терміна «позиція», а також висловлені в юридичній літературі думки щодо «правової позиції», не вдаючись до їх критичного аналізу, можна запропонувати таке визначення цієї правової категорії в загальнотеоретичному аспекті: *правова позиція* — це система поглядів, суджень, що виражають ставлення суб'єкта до правових явищ і процесів. Правові позиції у наведеному вище розумінні можна поділяти на доктринальні, правотворчі та правозастосовні.

Доктринальні правові позиції є елементом професійної правосвідомості, в якій виражається уявлення про право і правові явища, та які формуються на основі філософського світогляду, спеціальних юридичних знань і юридичної практики (прикладом доктринальної правової позиції є погляди, судження науковців, приміром запропоноване нами бачення концепції суб'єктивної сторони кримінально-процесуального доказування).

Правотворчі правові позиції — це системи поглядів суб'єктів правотворчості щодо способу та змісту нормативного регламентування правовідносин (наприклад, правова позиція законодавця щодо концепції, архітектури та змісту певного законопроекту, приміром, нового КПК України).

Правозастосувальні правові позиції являють собою офіційні або неофіційні думки, судження про законність, обґрунтованість і справедливість реалізації правових норм (різновидом правозастосувальних правових позицій є позиції суб'єктів кримінального процесу під час провадження у кримінальній справі). Тобто в рамках нашого дослідження нас цікавить саме цей різновид правової позиції.

У кримінально-процесуальній практиці цей термін є загальновідомим і зрозумілим, однак, незважаючи, здавалося б, на зовнішню простоту його розуміння, у вітчизняній науці кримінального процесу розробка його сутності на належному рівні відсутня взагалі.

Для того щоб зрозуміти сутність «правової позиції» та запропонувати її визначення, доцільно виділити відмітні суттєві ознаки цієї категорії¹. До них, на наш погляд, належать такі.

Перша. Розуміння її як певної сукупності психічних процесів, що характеризують ставлення суб'єкта доказування до значущих юридичних фактів, які стосуються обставин скоєного злочину, до спірних кримінально-процесуальних відносин². Таке психічне ставлення за своїм характером є усвідомленим (адже лише свідомо-вольова поведінка суб'єкта є доказуванням), мотивованим та систематизованим (тобто таким, що ґрунтується на певній доказовій основі).

Друга. Правова позиція будь-якого суб'єкта доказування завжди формується залежно від його інтересу та обумовлена поставленою перед ним метою.

Третя. Специфіка кримінального судочинства передбачає необхідність розуміння сутності «правової позиції» не тільки як певного психічного ставлення до доказування, а й уведення деяких оцінних елементів до її змісту. Дійсно, розуміння «правової позиції» тільки як певного психічного ставлення суб'єкта доказування жодної процесуальної значущості не має без її декларування (публічного вираження, демонстрації) та відповідної її оцінки ним самим та іншими суб'єктами

---

¹ Ми підтримуємо тут точку зору В. Г. Степанкова, що «правова позиція» – це не просто поняття, а саме категорія. Під правовою категорією розуміється найбільш широке за обсягом фундаментальне правове поняття, яке фіксує найбільш загальні і істотні якості (властивості) правових явищ, закономірні зв'язки і відносини в сфері правознавства і юридичної практики (див.: Цалин С. Д. Логический словарь-справочник / С. Д. Цалин. – Харьков: Факт, 2006. – С. 135, 253–255). Відносини категорії й поняття у формально-логічному аспекті є відносинами роду (категорія) і виду (поняття), родовидовими відносинами. Усяка категорія є поняттям, однак не всяке поняття є категорією. Це твердження можна вважати загально-визнаним (див.: Степанков В. Г. Правовая позиция: общетеоретические и прикладные аспекты : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. Г. Степанков. – Н. Новгород, 2003. – С. 15).

Виникнення категорій (формування категорійних понять) або перетворення поняття в категорію є наступним кроком в науковому пізнанні сутності того чи іншого явища. Незважаючи на відсутність розробок у науці кримінального процесу, вважаємо, що ґносеологічним статусом та рівнем наукової абстракції «правової позиції» є саме категорія. Таке бачення вирішення цього питання диктується загальнотеоретичними науковими розробками та кримінально-процесуальною практикою і, у свою чергу, потребує, на наш погляд, корегування понятійних та категоріальних рядів кримінально-процесуального права як загалом, так і доказового права зокрема.

У цьому зв'язку ми не можемо цілком погодитися з точкою зору М. І. Панова, що категорійно-понятійна система такої науки, як кримінальний процес є досить розвинутою і достатньо досконалою (див.: Панов Н. И. Проблемы методологии формирования понятийного аппарата юридической науки / Н. И. Панов. – Харьков: Право, 2011. – С. 5).

² Таке бачення сутності правової позиції можна назвати психологічною концепцією (теорією) по аналогії з психологічною концепцією (теорією) вини, яка є домінуючою у кримінальному праві.

доказування. Правова позиція суб'єкта доказування може виражатися: а) у словесній, усній чи письмовій формі (або в їх поєднанні) (мова йде про висловлення власного бачення стосовно тих чи інших спірних фактів); б) у вчиненні певної дії (наприклад, заявленні клопотань, скарг, відводів); в) у осмисленій відсутності словесної реакції, яка також відображає його волевиявлення (тобто у бездіяльності).

Саме таке оцінне розуміння сутності правової позиції можна зустріти в законодавстві (у тих нечисленних випадках, коли закон згадує цей термін — дивись, зокрема, ч. 3 ст. 299 КПК) та практиці.

Четверта. Вираження правової позиції є актом переконання у власній правоті, істинності своїх висновків. Суб'єкт може мати певну точку зору, однак дотримуватися її він може не завжди. Тільки тоді, коли в нього настане переконаність у тому, що його думка правильна (а це може мати місце лише за умови наявності додаткової аргументації і можливо практичної апробації), можна говорити про появу сформованої правової позиції та початок її реалізації. Таким чином, правова позиція є не простою формою світосприйняття як «міркування» чи «точка зору», а комплексом розумових висновків, що володіє високим ступенем стабільності. Крім того, суб'єкт повинен прагнути переконати в істинності своєї правової позиції інших осіб. Коли ж така мета не ставиться, то можна говорити лише про висловлення своїх міркувань, поглядів із приводу тих чи інших фактів. Однак знову ж таке висловлювання за своїм значенням не буде його правовою позицією.

Таким чином, правова позиція є переконаністю суб'єкта доказування в істинності свого розуміння проблем доказування як загалом, так і конкретних його проявів (елементів).

На підставі викладених вище міркувань можна запропонувати наступне визначення правової позиції суб'єкта доказування в кримінальних справах.

Правова позиція суб'єкта кримінально-процесуального доказування (як синонім пропонуємо вживати термін «процесуальна позиція» або «доказова позиція», суб'єкта доказування) — це його усвідомлена, мотивована та систематизована переконаність в істинності свого розуміння проблем доказування як загалом, так і конкретних його проявів (елементів), що сформована та ґрунтується на інтересі й обумовлена поставленою перед собою метою, та яка публічно виражена (продемонстрована) у формі як власної правової оцінки, так і оцінки іншими суб'єктами доказування.

Правові позиції суб'єктів доказування можна класифікувати за суб'єктом (правова позиція обвинуваченого, захисника, прокурора, по-

терпілого, або правова позиція сторони захисту, сторони обвинувачення чи суду); залежно від юридичного авторитету чи обов'язковості (офіційні, приміром судові рішення, та неофіційні, приміром позиція судді, викладена в науковій статті); залежно від способу оформлення (документально оформлені, приміром обвинувальний висновок слідчого, затверджений прокурором, вирок суду, та документально не оформлені (коментар своєї позиції захисником обвинуваченого в приватній розмові чи у пресі)).

Можна виділити наступні елементи правової позиції: 1) наявність тезису доказування; 2) доказова основа; 3) оцінка власного доказування суб'єктом та правової позиції інших суб'єктів. Однак тут варто зауважити, що характерною особливістю правової позиції суб'єкта доказування є змінюваність елементів її змісту. Правова позиція суб'єкта доказування позбавлена статичності, її динамічні зміни залежать від зміни інтересів інших суб'єктів доказування, обставин розслідування та розгляду справи тощо (наприклад, зміни інтересів процесуального супротивника).

Підсумовуючи викладене, слід зауважити, що звуження ролі психологічних факторів у праві, що було притаманно радянському кримінальному судочинству, на наш погляд, є штучним і таким, що перешкоджає розвитку науки кримінального процесу, відсуваючи людський фактор на задній план у правовій науці й юридичній практиці. Ми переконані, що розгляд зовнішніх факторів прояву діяльності особи в суспільстві та її правовий вплив на суспільні відносини без суб'єктивних підстав, які виявляються під впливом особистісно-індивідуальних особливостей конкретної людини, є неможливим.

Вапнярчук В. Суб'єктивная сторона уголовно-процессуального доказывания

В статье исследуются особенности субъективной стороны доказывания по уголовным делам, выделяются и анализируются существенные признаки этой категории, такие как интерес, цель и правовая позиция, а также вносятся предложения о необходимости законодательного регламентирования и практического использования наработок относительно субъективных аспектов уголовно-процессуального доказывания.

Ключевые слова: уголовно-процессуальное доказывание, субъективная сторона, интерес, цель и правовая позиция.

Vapnyarchuk V. The subjective aspect of the Criminal Procedure Evidence

The article investigates the features of the subjective aspect of burden of proof in criminal cases, the constituent elements are allocated in this category, such as interest, purpose and legal position. Examines the latest evidence and proposals about the necessity of legislative regulation and the practical use developments with respect to the subjective aspects of criminal procedure of proof.

Keywords: criminal procedural evidence, the subjective side, interest, purpose and legal position.